

QASHQADARTO VILOYATI SHAROITIDA QORAMOLLAR TERI OSTI O'QRASI *HYPODERMA BOVUS* (DIPTERA) TARQALISHI VA BIOLOGIYASINI O'RGANISHGA OID DASTLABKI MA'LUMOTLAR

Xidirova Aziza To'liqinova

Qarshi davlat universiteti, Biologiya mutaxassislig magistranti,

Qarshi sh. O'zbekiston Respublikasi.

Ilmiy rahbari: Zoologiya kafedrasi mudiri, b.f.n., prof.

Bobonazarov Gappar Yadgarovich

Annotatsiya. Qoramollarning gipodermatoz kasalligini – teri osti o'qrasi *Hypoderma bovis* (Diptera) lichinkalari keltirib chiqaradi. Kasallik tabiiy lokal xarakterga ega bo'lib, chorvachilikka juda katta iqtisodiy zarar keltiradi. Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyati sharoitida qoramollarni teri osti o'qrasi *Hypoderma bovis* bilan zararlanishi va uning biologiyasi va rivojlanishiga oid malumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo viloyati, qoramol, *Hypoderma bovis*, gipodermatoz, zararlanish.

Gipodermatoz – yirik shoxli qoramollarning parazitlar kasalligi bo'lib, uni qoramollar teri osti o'qrasi *Hypoderma bovis* (Diptera) lichinkalari qo'zg'atadi.

BMTning Qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat bo'yicha tashkiloti (ingliz. Food and Agriculture Organization, FAO) ma'lumotlariga ko'ra (1984) gipodermatoz kasalligi dunyoning 55 mamlakatida qayd qilingan. Yevropa, O'rta Osiyo davlatlari, jumladan Xitoyda bu kasallik bilan bog'liq katta muammolar mavjud bo'lib, Avstraliya, Janubiy Afrika mamlakatlaridan teri osti o'qrasi bilan zararlangan qoramollarni import qilinishi gipodermatoz kasalligini tarqalishiga katta yo'l ochib bermoqda. Janubiy Amerika mamlakatlariga (Argentina, Braziliya, Chili, Ekvador, Salvador) va Yaponiyaga gipodermatoz tarqalishiga AQSH dan teri osti o'qrasi bilan zararlangan qoramollarni import qilinishi sabab bo'lmoqda [8].

Dunyoda yirik shoxli qoramollar gipodermatoz kasalligi bo'yicha ko'pgina ishlar qilingan. Rossiyada Beletskaya N.I. (1999), Stepanova YE. A., Yakubovskiy M. V. (2004) tomonidan teri osti o'qrasi invaziyasiga tashxis qo'yishning teri ostidan namuna olish, halqa probirka qo'yish va boshqa metodlar ishlab chiqilib gipodermatozni erta aniqlash imkoniyati yaratildi [6].

Teri osti o'qralari zararlashi oqibatida yirik shoxli qoramollar vazni o'sishdan ortda qoladi, sog'in sigirlar mahsuldorligi kamayib ketadi va hayvonlar terisi sifati

buziladi. Bir yil davomida gipodermatoz bilan kasallangan bir bosh sog'in sigirni sut berishi o'rtacha 80-200 l kamayadi, hayvon 13-18 kg gacha vazn yo'qotadi va undan olingan teri xomashyosi sifatiga 8 % gacha putur yetadi [6].

Yirik shoxli qoramollar teri osti o'qrasi *Hypoderma bovis* O'rta Osiyoda, O'zbekistonda ham uchraydi. Bu borada Qozog'istonda Dosjonov T.N. (1957), Tojikistonda Baratov Sh.B. (1972), Qirg'izistonda Kamarli A.P. (1958), Ramashova L.F. (1962), O'zbekistonda Axunov A.X. (1967), Qodirova M.K. (1970) tomonidan o'rganilgan [1,2,4,5,7].

Bizning mamlakatimizda ham bu kasallik bilan asosan mahalliy qoramol zotlari zararlanadi. Teri osti o'qrasi *Hypoderma bovis* biologiyasi va unga qarshi kurash choralari ishlab chiqilgan. Keyingi 50 yil ichida O'zbekistonda, xususan bizning tadqiqot hududimizda bu mutlaqo o'rganilmagan. Shuning uchun yirik shoxli qoramollar teri osti o'qrasi *Hypoderma bovis* ning bir qator xavfli va zararli jihatlari mavjudki ular biologiyasi va ekologiyasini har xil hududlar sharoitida o'rganish, alohida hududlar sharoitiga mos, ularga qarshi kurashning uyg'unlashgan, ekologik xavfsiz profilaktika chora - tadbirlarini ishlab chiqish dolzarb muammo hisoblanadi [3].

Biz kuzatish va tadqiqotlarni 2023-2024 yillarning bahor va yoz oylarida O'zbekiston Respublikasi Qashqadaryo viloyatining janubiy cho'l zonasi xo'jaliklarida olib borildi. Qoramollarning gipodermatoz bilan zararlanish darajasi ular terisi ostida o'qra lichinkalarini uchrashi va to'planishi orqali aniqlandi. O'qra lichinkalari kasallangan mollar terisidan, ular boqiladigan yaylovlar, saqlanadigan inshootlar hamda go'stga so'yilgan qoramollar terisidan yig'ib olindi. O'qralarni tirik lichinkalari hayvon terisida ular hosil qilgan kapsulalarni siqib chiqarish orqali yig'ib olindi va tuproq to'ldirilgan maxsus idishlarda tabiiy sharoitda saqlandi. Voyaga etgan katta yoshdagi o'qralarni ular havoda parvoz qilayotgan paytlarida sachoklar orqali ushladik. Jami 117 bosh qoramol kuzatildi va 84 ta teri o'qralari yig'ildi.

Qoramollar teri osti o'qrasi *Hypoderma bovis* rivojlanish sikli aprel oyi oxirlarida boshlanib sentabr oyi oxirlarigacha davom etadi. Bitta urg'ochi o'qra qoramollarda terisi ustiga junlari orasiga 800 tagacha tuxum qo'yadi. Bir necha kun o'tib tuxumlardan lichinkalar chiqadi va ular hayvon terisini teshib, teri ostiga tushadi va u yerda 7-10 oy davomida migratsiya qilib rivojlanib, surunkali gipodermatoz kasalligini keltirib chiqaradi. Lichinkalar rivojlanish davri oxiriga kelib, asosan qoramollar tanasining yelka va bel qismi terisi ostida to'planadi. Bu holatni fevral va avgust oylarida kuzatish mumkin. Hayvon terisi ostida har bir yetilgan bir lichinka o'ziga kapsula hosil qiladi. Bu kapsuladan nafas olish uchun teri yuzasiga teshikcha ochilgan. Ularni shu xususiyati uchun ham teri osti o'qrasi deb ataladi. Bu lichinkalar bu kapsulalarda 30-83 kungacha yashashi mumkin va ular shu teshikchalarni yorib,

tashqariga chiqib, yerga tushadi. Ana shu davrda hayvonlarni tinchligi nihoyatda buziladi, ayniqsa ular oʻzini har tomonga urib, har tomonga chopib, podada turmaydi. Sogʻin sigirlar esa sogʻdirmay, hatto bolasini ham emizmay qoʻyadi. Hayvon terisidan ajralib yerga tushgan lichinkalar 2-3 sutkadan soʻng gʻumbakka aylanadi. Gʻumbakalar yuqori haroratda, 70-80 % namlikda 35-40 kunda imogaga aylanadi. Voyaga yetgan hasharotlar darhol havoga koʻtarilib ucha boshlaydi. Urgʻochi va erkak pashshalar havoda uchib qoʻshiladi va urugʻlanadi. Urugʻlangan urgʻochi oʻqralar qoramollarni topib, ular teri ustiga, junlari orasiga urugʻlangan tuxumlarini qoʻyadi. Tuxumlardan lichinka chiqib, rivojlanish sikli boshlanadi. Voyaga yetgan individlari oziqlanmaydi va faqat oʻrchish, urugʻlanish vazifasini bajaradi.

Yirik shoxli qoramollar teri osti oʻqrasi *Hypoderma bovis* ning tarqalishi, rivojlanish sikli, ekologiyasi hamda morfobiologik, epidemiologik xususiyatlarini oʻrganish veterinariya, sanitariyada amaliy ahamiyatga ega. Shuning uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish lozim.

1. Teri osti oʻqrasi bilan zararlangan qoramollarni import-eksport qilinishiga yoʻl qoʻymaslik lozim.

2. Yirik shoxli qoramollar teri osti oʻqrasi *Hypoderma bovis* ga qarshi zamonaviy ximiyaviy va biologik insektitsidlarni qayllagan holda kompleks-uygʻunlashgan ekologik xavfsiz, samarali agrotexnik, veterinariya-sanitariya tadbirlarni tashkil etish.

3. Mamlakatimizda naslchilik xoʻjaliklarini takomillashtirib gipodermatozga chalinmaydigan zotdor qoramol zotlarini koʻpaytirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Ахунов Х.А. Особенности возбудителей, эпизоотологии гиподерматозов крупного рогатого скота и разработка мер борьбы с ними в Ферганской долине Узбекской ССР : автореф. дис. канд. вет. наук / Ахунов Х.А. 1967. - 23 с.

2. Баратов Ш.Б. Подкожные оводы крупного рогатого скота в Таджикистане / Ш.Б. Баратов. Душанбе: Дониш, 1972. - 138 с.

3. Bobonazarov G`appor, Omonova Nafisa O`ZBEKISTONDA YIRIK SHOXLI QORAMOLLAR TERI OSTI O`QRASI HYPODERMA BOVUS (DIPTERA) O`RGANILISHIGA DOIR. БИОЛОГИЯ ВА ЭКОЛОГИЯ ЖУРНАЛИ ЖУРНАЛ №1 (2021), 20-23 betlar.

4. Досжанов Т.Н. Особенности биологии подкожных оводов крупного рогатого скота в условиях юга Казахстана / Т.Н. Досжанов // Тр. Казахского НИ вет. института. 1957.- т. 9. - С. 523 - 534.

5. Камарли Н.Г. Подкожноооводовые болезни крупного рогатого скота в Киргизии: автореф. дисс. канд. вет. наук / Камарли Н.Г. Алма-Ата, 1968. - 42 с.

6. Маврин Н. А. Подкожный овод крупного рогатого скота в Западном регионе Российской Федерации: биология, меры борьбы: Автореф. дисс. канд. биол. наук / ВНИИВСГЭ. Москва. Звенигородское ш. 2008 г. – 26 с.

7. Ромашова Л.Ф. Подкожные овода крупного рогатого скота в Киргизии и меры борьбы с ними / Л.Ф. Ромашова. Фрунзе, 1962.- 50 с.

8. Tarry D.W. The effects of the U.K. eradication measures on residual warble fly populations / D.W. Tarry // Proc. of a symposium of COST 811 Project Commission of European Communities, Brussels., 1993. P. 21 - 27.